

Богун В. П.,
кандидат юридичних наук

РОЛЬ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE CLIMATE POLICY IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY

Стаття присвячена дослідженню ролі інституцій громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної кліматичної політики у сфері господарської діяльності в контексті сучасного соціально-економічного та політико-правового розвитку. Показано, що в цій сфері активність інституцій громадянського суспільства становить певну альтернативу діяльності органів державної влади. Завдяки міжнародним угодам, таким, як Паризька угода, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату та Орхуська конвенція, держави погодилися заохочувати та розширювати участь громадськості для інформування щодо прийняття кліматично значимих рішень. Відповідно до цих документів міжнародним співтовариством на національні держави покладено особливу відповідальність сприяти участі громадськості у реалізації кліматичної політики, забезпечуючи доступ до інформації про стан клімату та можливості брати участь у процесах прийняття кліматичних рішень. Використання «колективного розуму» для обговорення кліматичної проблеми може допомогти вийти з глухого кута, збираючи людей з протилежними поглядами, цінностями та вподобаннями і надаючи їм інструменти, які допомагають визначити спільні пріоритети для дій усупереч імовірним політичним розбіжностям.

Впливаючи на кліматичну політику, окремі суб'єкти громадянського суспільства можуть переслідувати власні короткострокові інтереси, видаючи їх за загальнонаціональні. Тому як позитивний момент у кліматичній політиці може розцінюватися не просто збільшення ваги інституцій громадянського суспільства в її формуванні та проведенні, а те, на що спрямовується участь громадськості у формуванні і реалізації кліматичної політики. Такий її напрям повинен корелювати із загальнонаціональними інтересами і цілями, закріпленими у відповідних державних стратегічних документах кліматичного профілю.

Ключові слова: зміна клімату, кліматична політика, громадянське суспільство, інституції громадянського суспільства, громадські організації, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Орхуська конвенція, Паризька угода.

The article is devoted to the study of the role of civil society institutions in the formation and implementation of state climate policy in the sphere of economic activity in the context of modern socio-economic and political and legal development. It is shown that in this area the activity of civil society institutions constitutes a certain alternative to the activities of state authorities. Thanks to international agreements, such as the Paris Agreement, the UN Framework Convention on Climate Change and the Aarhus Convention, states have agreed to encourage and expand public participation to inform climate-related decision-making. According to these documents, the international community has assigned nation states a special responsibility to promote public participation in the implementation of climate policy, ensuring access to information about the state of the climate and the opportunity to participate in climate decision-making processes. Using the “collective mind” to discuss the climate problem can help break the deadlock, bringing together people with opposing views, values, and preferences and providing them with tools that help identify common priorities for action despite possible political differences.

Influencing climate policy, individual civil society actors can pursue their own short-term interests, passing them off as national. Therefore, a positive moment in climate policy can be seen not simply in the increased weight of civil society institutions in its formation and implementation, but in what public participation in the formation and implementation of climate policy is aimed at. This direction should correlate with national interests and goals enshrined in relevant state strategic documents of a climate profile.

Key words: climate change, climate policy, civil society, civil society institutions, public organizations, UN Framework Convention on Climate Change, Aarhus Convention, Paris Agreement.

Вступ. Протягом всієї історії суспільства державні інституції незмінно відігравали ключову роль у провідних трансформаційних ініціативах,

спрямованих на поліпшення умов життя людини. У наш час уряди та інші державні органи несуть відповідальність не лише за управління еконо-

мікою, але й за те, щоб результати такої управлінської діяльності сприяли досягненню глобальних цілей сталого розвитку. Тож суб'єкти цієї діяльності традиційно сприймаються в ролі природних лідерів у сфері здійснення кліматичної політики. У рамках свого лідерства уряди повинні активно боротися зі зміною клімату за допомогою традиційної політики пом'якшення наслідків змін клімату та адаптації соціуму до них, а також, що не менш важливо, здійснювати комплексні заходи, які сприятимуть прозорій та підзвітній діяльності у цій сфері. Певну альтернативну цим зусиллям становить система інституцій громадянського суспільства, кліматична активність яких стрімко зростає протягом останніх десятиліть мірою глобалізації зміни клімату, а також недостатньо ефективних і послідовних рішень державних акторів кліматичної політики, часто, у тому числі в силу об'єктивних причин, нездатних відвернути негативні наслідки кліматичної кризи. Втім, ці інституції здебільшого націлені на національні структури управління, критику їх рішень і заходів, пропонування альтернативних шляхів розв'язання проблем, тим часом як ключові рішення з кліматичної політики ухвалюються на міжнародному рівні. Разом з тим, практика неефективної природоохоронної діяльності на державному рівні призвела до загострення кліматичних змін у світі та порушення питання про необхідність закріплення в національних політиках концепції кліматичних прав людини [1, с. 56].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зростаюче усвідомлення кліматичних проблем разом із нагальністю діяти призвело до зміни напрямку, що супроводжувало в останній чверті ХХ століття розробку теоретичних засад, методології і практик кращого управління у цій сфері суспільних відносин, спрямованих на реформу державного управління. Нині в зарубіжній правовій літературі саме дифузний розподіл повноважень і влади вважається особливо актуальним у багаторівневому управлінні [2, р. 190–194]. Зміцнення соціальних мереж становить основу управління як вагому альтернативу державному централізму [3, р. 652–667]. У доктринальному плані цей підхід близький до теорій, які відстоюють наближення держави до народу та взаємозалежність між державним і недержавним секторами господарювання [4], а також до понять демократії участі та моделей спільного управління [5, р. 543–571].

Концепція багаторівневого врядування, розроблена на початку 1990-х рр. Л. Хуге та Г. Марксом у рамках другого етапу досліджень європейської інтеграції, представлена як спроба зрозуміти появу форм врядування, розподілених на різних територіальних рівнях. Таким чином, багаторівневе управління характеризується як система, в якій уряди на наднаціональному, національному, регіональному

та місцевому рівнях беззаперечно пов'язані з територіально широкими недержавними мережами [6, р. 401–402], а доцентровий процес прийняття рішень, з віссю в інституціях ЄС, поступається місцем відцентровому процесу, в якому рішення переходять від держав-членів ЄС у вертикальному напрямку вгору до наднаціональних інституцій або у вертикальному напрямку вниз до субнаціональних структур уряду.

Метою статті є визначення ролі інституцій громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної кліматичної політики у сфері господарської діяльності в контексті сучасного соціально-економічного та політико-правового розвитку.

Виклад основного матеріалу. Загальнови-знаним є той факт, що участь громадськості, яка здебільшого полягає в участі місцевої громади або громадян, приносить користь органам публічної влади при ухваленні ними загальнозначимих рішень [11, р. 55–65], але й позитивно позначається на вирішенні проблем кліматичної політики.

Участь громадськості – це будь-який процес, який безпосередньо залучає громадськість до прийняття рішень і повністю враховує внесок громадськості в ухвалення такого рішення [34]. Часто це визначення відноситься до дорадчого процесу, за допомогою якого зацікавлені громадяни та організації громадянського суспільства залучаються до розробки політики на етапі до прийняття політичного рішення [35].

Принцип участі громадськості в кліматичній політиці вперше було підтверджено в міжнародному екологічному праві в контексті Саміту Землі, що відбувся в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Зокрема, Принцип 10 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища передбачав, що екологічні питання найкраще вирішуються за участю всіх зацікавлених громадян на відповідному рівні. На національному рівні кожна особа повинна мати відповідний доступ до інформації про навколишнє середовище, а держава має забезпечити ефективний доступ до судових та адміністративних процедур, включаючи відшкодування та засоби правового захисту [12].

Це важливе визначення розділяє концепцію участі громадськості на три основні компоненти: доступ до інформації, можливість брати участь у прийнятті рішень і доступ до судових та адміністративних процедур і засобів правового захисту [31, р. 291–294]. Протягом останніх кількох десятиліть принцип участі громадськості було підтверджено у всіх основних документах ООН, прийнятих у зв'язку зі сталим розвитком [14; 23], а також включених до десятків багатосторонніх екологічних договорів [31, р. 294–297]. Щоб прискорити ефективну реалізацію Принципу 10, Рада керуючих Програми ООН з навколишнього середовища ухвалила у 2010 р. добровільний набір керівних принципів для розробки

національного законодавства щодо доступу до інформації, участі громадськості та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Ці керівні принципи спрямовані на те, щоб надати керівництво урядам, зокрема в країнах, що розвиваються, щодо мінімальних стандартів щодо трьох компонентів участі громадськості, включених до Декларації Ріо.

Принцип участі громадськості також є наріжним каменем багатостороннього кліматичного режиму. Цей принцип закріплено в статті 6 Рамкової конвенції ООН із зміни клімату (далі – РКЗК), яка зобов'язує держави-учасниці заохочувати та сприяти доступу громадськості до інформації та участі громадськості на національному, субнаціональному та регіональному рівнях. Крім того, РКЗК також зобов'язує держави-учасниці заохочувати найширшу участь у кліматичних переговорах самим, включно з неурядовими організаціями [10]. Так, на основі цих положень у 2014 р. відбувся офіційний діалог, який охоплював доступ до інформації, участь громадськості та обізнаність громадськості. Цей діалог підкреслив вирішальний характер участі громадськості для формування інформованої кліматичної політики, рішучого прийняття політики та підтримки заходів із її впровадження. Однак у ньому також підкреслюється, що ефективна участь громадськості в управлінні кліматом є складною за своєю природою та вимагає зміцнення спроможності як урядів, так і громадянського суспільства [13], а також є важливою ознакою екологічної держави [21; 33].

Не дивлячись на це, як у системах управління кліматом, так і в науковій літературі нині існує консенсус щодо того, що адаптація до зміни клімату має залучати багатьох учасників із державного і приватного секторів та громадянського суспільства [22]. Ця точка зору є частиною переходу від розгляду державної політики як модерністської, технічної та керованої виключно державою діяльності [19, р. 223–243] до розуміння державної політики як такої, що відбувається через складні мережі та переговори, через багаторівневі структури управління, аж до структур громадянського суспільства та зацікавлених суб'єктів господарювання.

Очікується, що ця зміна у формуванні державної політики призведе до прийнятних на місцевому рівні дій і, таким чином, підвищить ефективність політики [17, р. 677–690]. Ця більш широка участь недержавних акторів також має потенціал для підвищення демократичної легітимності кліматичного врядування [16, р. 467–798]. Зростає визнання того, що як державні, так і приватні суб'єкти включені в існуючі мережі правил, ресурсів та ієрархій, які формують їхні дії та результати політики. Утім, те, як розподіляються ролі та обов'язки між державною та приватною сферами та на багатьох рівнях управління, залежить не лише від адміні-

стративних традицій [19, р. 223–243], правових норм та існуючих адміністративних структур, а й від ширшого набору нормативних документів, традицій і звичаїв [24, р. 930–952].

Крім того, зміни в моделях управління, які передбачають, що недержавні організації відіграють як формальну, так і неформальну роль у державній політиці, порушують питання про те, як переслідуються суспільні інтереси в цих обставинах. Зростає визнання того, що управління зміною клімату є гібридною формою кліматичної політики, яка поєднує державну владу та приватну ініціативу в такому управлінні [18, р. 625–627].

При цьому питання про те, чи сприяють «гібридні» форми урядуванню, тобто методи, за допомогою яких регулюються питання для покращення кліматичних результатів, залишається невирішеним. Попри це, сфера кліматичної політики постає як принципово децентралізована та децентрована, фрагментована між державними та недержавними суб'єктами. У ній за участю багатьох учасників створюється через безліч коаліцій громадянського суспільства, альянсів і мереж, сталих чи тимчасових структур, які часто стосуються як локальних дій, так і прямого формування офіційної політики [26, р. 365–387].

З огляду на тісну залежність господарської активності багатьох недержавних акторів від кліматичної політики, участь у її формуванні та реалізації здебільшого беруть ті недержавні суб'єкти, які провадять комерційну діяльність у тій чи іншій сфері економіки (енергетика, сільське господарство, видобуток корисних копалин, меліорація тощо). Характерно, що впливові міжнародні транснаціональні корпорації часто беруть участь разом із державою як учасники міжнародних переговорів щодо зміни клімату, будучи визнаними важливим компонентом ефективного врядування [29, р. 707–718]. Вони також беруть участь як ключові агенти у впровадженні, моніторингу та оцінці політики щодо зміни клімату [27, р. 816–825].

Зрештою, основною метою корпорації є максимізація прибутку та «акціонерної вартості» [15; 28; 32]. Із цієї метою вжиття заходів щодо вирішення проблеми зміни клімату все більше розуміється як власний бізнес-інтерес компаній. Знижуючи продуктивність сільського господарства, порушуючи логістику та ланцюги поставок, завдаючи шкоди інфраструктурі, зміна клімату ставить під загрозу доступні та надійні джерела постачання енергії та природних ресурсів та їх розподіл, інші види господарської діяльності, що є критично важливим для функціонування бізнесу.

Часто критично ставлять під сумнів, до якої міри екологічні стандарти можуть бути включені в правила торгівлі та виробництва в рамках капіталістичної системи, але можливості та наслідки,

які виникають внаслідок впливу зміни клімату на створення вартості в рамках поточної економічної системи, легко відкидаються. ТНК часто розглядаються виключно як машини, що шукають прибутку та які не мають стимулів стримувати свій внесок у зміну клімату [30, р. 71], тоді як скорочення викидів, досягнуті економічно вигідними засобами, у кращому випадку вважаються незначними.

Тим не менше, це не обов'язково так. Американські вчені М.Р. Ванденберг і Дж.М. Гілліган [15, р. 206] у своєму дослідженні корпоративних кліматичних дій довели, що існують можливості досягти кількох сотень мільйонів тон скорочення викидів, навіть якщо фірми вживають лише економічно вигідних заходів для підвищення ефективності та скорочення викидів. Відповідно, інвестори, які володіють активами на суму понад 100 трильйонів доларів США, змушували великі корпорації зменшувати свій вуглецевий слід і розкривати інформацію через неурядові організації, досягаючи скорочення викидів на суму, що дорівнює загальним річним викидам Італії [15, р. 202]. Крім того, у 2018 р. консорціум із 288 інституційних інвесторів із активами в 26 трильйонів доларів США звернувся до урядів країн Великої сімки з проханням швидко припинити використання субсидій на вугілля та викопне паливо і встановити значну ціну на викиди вуглецю та інших парникових газів [20, р. 181]. Критики також ставили під сумнів прозорість ініціатив щодо розкриття інформації, стверджуючи, що небагато корпорацій готові відкрити свої операції стороннім особам у достатній мірі для перевірки розкриття інформації, що робить звіти ненадійними [30; 36].

В Україні процес утвердження правових засад участі громадськості у формуванні та реалізації кліматичної політики йде доволі повільно. З одного боку, йдеться про імплементацію положень Орхуської конвенції [25], а, з другого боку, йдеться про ухвалення змін до національного законодавства. Так, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7], «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [5] та «Про оцінку впливу на довкілля» [8] закріпили доволі розлогу, хоч і внутрішньо суперечливу та фрагментарну правову базу для участі громадськості у формуванні планів, програм та конкретних заходів, які можуть суттєво вплинути на кліматичну політику. Поряд із законами, на підзаконному рівні правового регулювання в цій сфері діють постанови Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [3] та № 771 «Про Порядок залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на довкілля» [9] та Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища №16834 «Про затвер-

дження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» [4] для реалізації відповідних положень Закону України «Про охорону навколишнього середовища». Як видно, окремого спеціалізованого акту в цій сфері наразі не ухвалено, що відтворює традицію розгляду кліматичної політики як складової екологічної політики держави.

Певною мірою цей же курс продовжений і в нормах нещодавно ухваленого Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики» від 08.10.2024 р. [6]. Відповідно до його положень у сфері зміни клімату секторальні програмні документи розробляються з урахуванням результатів наукових досліджень та із залученням експертних організацій та громадськості (частина третя статті 12); заходи щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї, що включаються до регіональних та місцевих стратегій розвитку, розробляються з із залученням експертних організацій та громадськості відповідно до методичних рекомендацій, затверджених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища (частина четверта статті 14); обов'язок органів публічної влади забезпечувати інформування громадськості та її участь у розробленні політик та заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї, передбачених цим Законом (частина перша статті 22); право громадськості у процесі обговорення подавати будь-які зауваження та/або пропозиції щодо зміни клімату без необхідності їх обґрунтування, що зумовлює публічні відповіді щодо врахування чи відхилення письмових пропозицій (частини друга-третья статті 22) [6]. Проте процедурні аспекти реалізації зазначених приписів залишилися поза сферою регулювання цього Закону, що змушує чекати їх розкриття на підзаконному рівні, що навряд чи можна визнати оптимальним підходом. Подолати упередження та стереотипи у сфері розширення формату участі громадськості у виробленні та здійсненні кліматичної політики держави лише законодавчими кроками навряд чи вдасться. Вочевидь, ситуація буде змінена із суттєвою активізацією громадської активності у кліматичній сфері, що пов'язується експертним середовищем переважно з повоєнним відродженням України.

Висновки. Громадяни та їх об'єднання в різних країнах стали активніше висловлювати свої занепокоєння щодо дій або, радше, бездіяльності держав щодо кліматичних цілей, скорочення викидів вуглецю та субсидій на викопне паливо. При цьому форми вираження цих думок стають дедалі більш організованішими, упорядкованішими та системнішими. Використання «колективного розуму» для обговорення кліматич-

ної проблеми може допомогти вийти з глухого кута, збираючи людей з протилежними поглядами, цінностями та вподобаннями і надаючи їм інструменти, які допомагають визначити спільні пріоритети для дій усупереч імовірним політичним розбіжностям.

Завдяки міжнародним угодам, таким, як Паризька угода, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату та Орхуська конвенція, держави погодилися заохочувати та розширювати участь громадськості для інформування щодо при-

йняття кліматично значимих рішень. Тут організації громадянського суспільства, активісти та рухи за кліматичну справедливість відіграють важливу роль у глобальному управлінні кліматом, інформуючи широку громадськість та представляючи маргіналізовані та вразливі верстви населення. Іншими словами, громадянське суспільство з'єднує переговорні процеси з більш широким загалом, більшою мірою зосереджуючись на соціально справедливих і демократичних результатах.

Список використаних джерел:

1. Інформаційна довідка щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної кліматичної політики в державах-членах ЄС. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33073.pdf>.
2. Краснова Ю. Проблеми забезпечення права на екологічну безпеку в національних судах України та шляхи їх вирішення. *Міжнародний судовий форум: «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 року): Збірник матеріалів*. Київ: Б.м., 2019. 192 с. С. 55–61.
3. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.
4. Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18.12.2003 р. № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04#Text>.
5. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 року № 1160-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 9. Ст. 79.
6. Про основні засади державної кліматичної політики: Закон України від 08.10.2024 р. № 3991-IX. URL: <http://www.golos.com.ua/documents/z-3991-ix.pdf>.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
8. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 року. № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315.
9. Про Порядок залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на довкілля: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.2011 р. N 771. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2011-%D0%BF#Text>.
10. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: ратифіковано Законом N 435/96-ВР від 29.10.96 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 50. Ст. 277.
11. Stansbury J., Irvin R.A. Citizen participation in decision making: is it worth the effort? *Public Administration Review*. 2004. Vol. 64. P. 55–65.
12. Rio Declaration on Environment and Development, found in Report of the UN Conference on Environment and Development (UN Doc. A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol. I), 14 June 1992). URL: https://www.iau-hesd.net/sites/default/files/documents/rio_e.pdf.
13. Summary Report on the 2nd Dialogue on Article 6 of the Convention (UN Doc. FCCC/SBI/2014/15, 15 September 2014). URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2014/sbi/eng/15.pdf>.
14. The Future We Want (UNGA Resolution A/RES/66/288, 11 September 2012). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_66_288.pdf.
15. Vandenbergh M. P. and Gilligan J. M. *Beyond Politics. The Private Governance Response to Climate Change*. Cambridge, New York, Melbourne, New Delhi: Cambridge University Press, 2017. 467 p.
16. Bäckstrand, K. 'Democratizing Global Governance? Stakeholder Democracy at the World Summit for Sustainable Development. *European Journal of International Relations*. 2006. Vol. 12(4). P. 467–98.
17. Rootes C., Zito A., Barry J. Climate Change, National Politics and Grassroots Action. *Environmental Politics*. 2012. Vol. 21(5). P. 677–690.
18. Baker, S., Ayala-Orozco, B. & García-Frapolli, E. (2020), 'Hybrid, Public and Private Environmental Governance: The Case of Sustainable Coastal Zone Management in Quintana Roo, Mexico. *The International Journal of Sustainable Development and World Ecology*. 2020. Vol. 27(7). P. 625–627.
19. Baker S., Chapin F.S. Going beyond "it depends:" the role of context in shaping participation in natural resource management. *Ecology and Society*. 2018. Volume. 23. Issue 1. <https://par.nsf.gov/servlets/purl/10085156.21>.
20. Gillian J. Carrots and Sticks in Private Climate Governance. *Texas A&M Law Review*. 2018. Vol. 6. P. 179–198.
21. V. Kostytsky, Sociological and Legal problems of formation of Ecological state. – «Problems of Environmental Law Theory : collective monograph» / V. Kostytsky, A.P. Getman, H.V. Anisimova, Y.A. Getman, etc. ; edited by Prof. V. Kostytsky//. – Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2020. 112 p.

22. IPCC. 'Summary for Policymakers', in O. Edenhofer et al. (eds) *Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (Cambridge, Cambridge University Press). URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/ipcc_wg3_ar5_summary-for-policymakers.pdf.
23. Johannesburg Declaration on Sustainable Development, in: Report of the World Summit on Sustainable Development (UN Doc. A/CONF.199/20, 4 September 2002). URL: https://unhabitat.org/sites/default/files/2014/07/A_CONF.199_20-Johannesburg-Declaration-on-Sustainable-Development-2002.pdf.
24. Klein J. & Juhola. S. The Influence of Administrative Traditions and Governance on Private Involvement in Urban Climate Change Adaptation. *Review of Policy Research*. 2018, Vol. 35(6). P. 930–952.
25. Convention on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters done at Aarhus, Denmark, on 25 June 1998). URL: <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>.
26. Newell P., Pattberg P., Schroeder H. Multiactor Governance and the Environment. *Annual Review of Environment and Resources*. 2012. Vol. 37. P. 365–387.
27. Haris S.M., Mustafa F.B., Raja Ariffin R.N. Systematic Literature Review of Climate Change Governance Activities of Environmental Nongovernmental Organizations in Southeast Asia. *Environmental Management*. 2020. Vol. 66. P. 816–25.
28. Cogan D. G. Corporate governance and Climate Change: Making the Connection. Boston: Ceres, 2006. 300 p.
29. Banks, N., Hulme, D. & Edwards, M. NGOs, States, and Donors Revisited: Still Too Close for Comfort?. *World Development*. 2015. Vol. 66. P. 707–718.
30. Reyes O. Climate Change Inc.: How TNCs Are Managing Risk and Preparing to Profit in a World of Runaway Climate Change. In: *Buxton, N. and Hayes, B. (eds.). The Secure and the Dispossessed: How the Military and Corporations are Shaping a Climate-Changed World*. London: Pluto Press, 2015. P. 63–86.
31. Ebbesson J. Principle 10: Public Participation. in: J.E. Viñuales (ed.). *The Rio Declaration on Environment and Development: A Commentary*. Oxford University Press, 2015. P. 287–310.
32. Pulver S. Corporate responses. In: *Dryzek, J., Norgaard, R., and Schlosberg, D. (eds.). The Oxford Handbook of Climate Change and Society*. New York: Oxford University Press, 2011. P. 581–593.
33. Костицький В.В. Забезпечення екологічної безпеки чи забезпечення сприятливого довкілля: теоретико-правове обґрунтування призначення сучасної екологічної держави. / Костицький В.В. // Екологічне право, 2020, № 2, С. 29–33. (Фахове видання. Index Copernicus).
34. EPA. Public Participation Guide: Introduction to Public Participation (2021). URL: <https://www.epa.gov/international-cooperation/public-participation-guide-introduction-public-participation>.
35. European Urban Knowledge Network What is Public Participation? (2021) URL: <https://www.eukn.eu/policy-labs/policy-lab-for-cy-public-participation-in-the-development-process/general-introduction/what-is-public-participation/>.
36. Foster J. B. *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. New York: Monthly Review Press, 2000. 310 p.